

Emlékezés Bartalus Istvánra (1821–1899), a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjára

Remembering István Bartalus (1821–1899), Corresponding Member of the Hungarian Academy of Sciences

Bartalus István 1821. november 23-án született Erdélyben, az akkor Szolnok-Doboka vármegyéhez tartozó Bálványosváralján. Gyermekkoráról nem sok adat áll rendelkezésre; ezek szerint atyja református lelkész volt. Mindenesetre 1841-ben Kolozsvárra került tanulni az ottani református kollégiumba, ahol ekkor Méhes Sámuel – szintén egykor jogot is tanult tanár-akadémikus – volt az egyik tekintélyes oktató. A kor szokásai szerint a teológia és a bölcsészet mellett jogot is tanultak a diákok, és úgy tűnt, a fiatal Bartalust az ebből induló világi pályakép inkább vonzotta, mint a teológiai. Ebben az időben egyébként Kolozsvárott a királyi Akadémiai Líceumban is lehetett – magasabb szinten – jogtudományt tanulni, mivel annak önálló jogi fakultása volt, és amely intézményi elődjét Báthori István fejedelem alapította 1581-ben. A kolozsvári református kollégium még ennél is nagyobb múltra tekintett vissza, mivel 1545-től követhető nyomon az ottani oktatás története.

Azonban Bartalus figyelme hamarosan elfordult a kollégiumban folyó munkától, ugyanis párhuzamosan beiratkozott a kolozsvári zenekonzervatóriumba is, ahol kezdetben vadászkürtön gyakorolt. Saját visszaemlékezése szerint csak 1845-ben ismerkedett meg a zongorával, azzal a hangszerrel, amely mellett végül életre szólóan elkötelezte magát. A kollégium történetében fennmaradt egy utalás arra, miszerint 1842-ben kifogásolták tanulmányi előmenetelét, mint az olyan filológus diákokét, „kik jó tanjegyeik mellett, a gradusban hátul vannak”. A feddésnek eredménye lett, mert később kiemelték, miszerint egyik társával „megjobbítván magukat dicséretet nyernek”. Az ő tanulmányi „hanyagása” viszont nem korhelységből, hanem a zene iránti egyre növekvő lelkesedéséből fakadt; a konzervatóriumban Ruzitska György intézeti igazgató személyesen pártfogolta, és tehetsége által hamar bekerült nem csak az iskolai, hanem a városi színházi zenekarba is. Ezt a megváltozott érdeklődését sem a kollégiumban, sem a szülői háznál nem nézték jó szemmel, atyja az örökségéből való kitagadással fenyegette meg. Közben szépirodalmi műveket is írt, első költeménye 1842-ben jelen meg az *Öröm-dalok* című kolozsvári füzetben, bár nem ezekkel a művekkel alkotott maradandót.

Ugyanis Bartalus István 1845-re eldöntötte, hogy jövőjét a zenének szenteli: a szilágysági Zsibón ifjabb Wesselényi Miklós bárónál vállalt házi tanítói munkát, amelyet – a pénzkereseti lehetőségen túl – a zongorához való fizikai hozzáférés miatt választott. Zsibó ekkoriban a mezőgazdasági oktatás erdélyi központjának számított, a Wesselényi-uradalom a falusi iskoláival pedig a későbbi liberális köznevelés előképének is tekinthető. Bartalus a felvilágosult környezet ellenére nem sokáig maradt, mert a nevelői tevékenység oly mértékben vette igénybe

idejét, hogy 1846-ban inkább felhagyott vele, és a szegénységet is vállalva folytatta a jobbára autodidakta módon megvalósuló zongoratanulmányait, minek köszönhetően 1848-ra már maga is Kolozsvár egyik keresett zongoratanítója lett annak ellenére, hogy e hangszerrel csak huszonévesen, azaz viszonylag későn került kapcsolatba. Az 1848/49. évi sorsáról nem találtunk adatot, csupán azt lehet tudni, hogy 1851-ig maradt Kolozsvárott, és tanításból, házi nevelői munkából élt.

Ezt követően országos hangverseny-körútra indult, amely során jó hírnévre tett szert, majd Pesten rendezkedett be. Ugyanebben az időben költözött a fővárosba Gönczy Pál is, aki 1852-ben magán tan- és nevelőintézetet hozott létre, tagja volt a reformátusok országos tanügyi bizottságának is, később pedig Török Pál dunamelléki szuperintendenssel megalapította a pesti református gimnáziumot. Bartalus már a kezdetekkor meghívást kapott Gönczy oktatási intézményébe – ezzel kezdődött a tulajdonképpeni pedagógusi pályája. Egyúttal publikációi jelentek meg olyan illusztris értelmiségi lapokban, mint a *Szépirodalmi Közlöny*, a *Vasárnapi Újság* és a *Hölgyfutár*, de a *Budapesti Hírlapban* is tett közzé zenetörténettel kapcsolatos írást. A nagy áttörést az 1860-ban alapított *Zenészeti Lapok* hozta, amely az első zenetudományi szaklap volt Magyarországon Ábrányi Kornállal, Mosonyi Mihállyal, Rózsavölgyi Gyulával és Bartalus Istvánnal a szerkesztőségében. Az ott közölt zenekritikák indították el a hazai zene múltjának és akkori jelenének szakmai igényű kutatását, bírálatát, így ennek a periodikának a jelentősége nem csupán sajtótörténeti. Daragó Rita Laura közlése szerint Bartalus 1858 és 1884 között huszonhét folyóiratban és hírlapban publikált vagy végzett szerkesztői tevékenységet, és a kor olyan kiválóságaival tartott fenn baráti kapcsolatot, mint a polihisztor Brassai Sámuel és a költőfejedeleme Arany János. Az 1863. évi pesti Wagner-koncerttel összefüggésben kialakult polémia után inkább az Arany János által szerkesztett *Koszorúban* jelentette meg írásait, de ez a kritikai és szépirodalmi hetilap nem bizonyult tartósnak, ahogyan Arany korábbi lapja, a *Szépirodalmi Figyelő* sem, és 1865-ben megszűnt.

Bartalus István a magyar zenekultúra formálása mellett a hazai zeneoktatás ügyének és a zenetudomány megalapozásának zászlóvivőjévé vált. A *Zenészeti Lapokban* 1861-ben „A szerény szózat a magyar tudományos Akadémiához” című írásában felvetette, hogy egyáltalán tudománynak tekintik-e a zenét az Akadémián? A 19. század első felét például idézve arra a következtetésre jutott, hogy „ma sem vagyunk más körülmények közt, sőt tekintetbe véve bonyolult állapotunkat, csak a messzi távolban s bizonyos feltétel mellett van kilátás arra, hogy a zene-művészet magához illő komolysággal, mint tudomány kezeltessek”. Arra szólította fel a tudós társaságot, hogy az egyéb művészetek mellett a magyar zenét is vegye pártfogásába, mert „saját zenénket tekintve, ha népköltészetről, népdalról, nyelvről van szó, úgy zenénket mindenütt szerepelni látjuk, s nem hagyhatjuk említetlen”. Azért éppen az Akadémiát szólította meg, mert felismerte, hogy a hazai zenei élet felemeléséhez, a kor igényeinek megfelelő

gondozásához nem elegendők a zenedék, ahhoz magasabb társadalmi összefogás szükséges, amelyben a tudós testület kiemelkedő szerepet vállalhat el, például, ha az általa alapítványi felajánlásokból kiírt pályázatokban a jövőben a zeneművészet is helyet kaphat.

Ugyanekkor jelent meg Bartalus „101 magyar népdal” című első gyűjteménye, amellyel elindult a népzenei hagyományok kutatása útján. Első zenetörténeti cikksorozata, a „Jelesebb zenetanítók” szintén a *Zenészeti Lapokban* volt olvasható, ahol a zenetörténeti sorozat szerkesztését is átvette, amely szócikkei történelmi utazást jelentettek az antik görög kultúrától a 13. század zenéjéig (1862–63). A *Koszorú* oldalain a francia és német trubadúrok munkásságát elemezte, 1864-ben pedig a Csengery Antal által szerkesztett *Budapesti Szemlében* közölt folytatásokban kiemelkedő tanulmányt „A magyar zene története” címmel; ez utóbbi már nem ismeretterjesztő, hanem valódi tudományos mű volt, talán hazánkban az első a maga témájában. A következő évek széleskörű forrás- és adatgyűjtéssel teltek, ennek eredményei 1869-ben „Magyar Orpheus”-ként jelentek meg bevezető tanulmánnyal, 18–19. századi magyar dalszövegekkel és kottákkal.

Ebben az időben a 16–17. századi szertartásos egyházi zene is foglalkoztatta: „A Magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században” című, 1869-ben publikált és az Akadémia elé terjesztett értekezésében részletesen ismertette az egyházi liturgikus művek típusait és jellemzőit, s ebben a témában tartotta székfoglaló beszédét a Kisfaludy-Társaságban, amelynek tagjául 1867-ben választották meg. Mint írta: „a szertartásos énekek általános szemléjében egyik fő teendőm: kimutatni a felekezetek gyűjteményeinek közösségét; másik: kijelölni a nemzetiségünkkel rokon dallamokat; megelőzőleg egy rövid vázlatban végig pillantva történelmi fejlődésükön”. Arany János közbenjárásával külföldi tanulmányútra is eljutott Felső-Ausztria kolostoraiban Magyarországgal – elsősorban, de nem kizárólag a zenével – kapcsolatos kéziratok és nyomtatványok után kutatni, amelynek hozadékát 1870-ben foglalta össze az Akadémiához benyújtott beszámolójában (*Jelentés felsőausztriai kolostoroknak Magyarországot illető kézirati- és nyomtatványairól*). Egyébként nem csak ausztriai, hanem pannonhalmi könyvtári kéziratok tanulmányozását is elvégezte, illetve összevetette azokat a cseh, morva és osztrák párhuzamokkal. Az ezen években folyt, kiterjedt kutatásai eredményeként megállapította többek között, hogy az egyházi dallamok és a népzenei dallamok egymásra kölcsönösen hatást gyakoroltak.

Az első igazi népdalgyűjtő körútjára 1871-ben indult, minek jelentőségét e szavai hűen tükrözik: „alkalmam volt látni a népet a maga valóságában, úgy szólva alkalmam volt kilesni költői működését”. Történt ez egy olyan korban, amikor a fizikai hangrögzítésnek még nem volt technológiája. „Bartalus 1871-ben megkezdett népdalgyűjtő munkáját tizenkét esztendőn keresztül – váltakozó intenzitással – folytatta. Célja az volt, hogy a magyar népdalokról minél teljesebb, egységes szemléletű, szöveg és dallam organikus kapcsolatát a maga valóságában

bemutató képet alkosson” – állapította meg életrajzírója, Sz. Farkas Márta. A gyűjtéseket leginkább Borsod, Gömör-Kishont, Heves, Nógrád és Zemplén vármegyékben, valamint a Székelyföldön végezte, de anyagainak gazdagításához például Arany János és Lévy József is hozzájárult. Kétkötetes gyűjtőkönyve végül összesen 919 dalt tartalmazott, amelyeket – énekhangra és zongorára feldolgozva – 1873 és 1896 között hét kötetben jelentetett meg a *Magyar Népdalok Egyetemes Gyűjteményeként*. Bár monumentális műve nem a későbbi, 20. századi tudományos igényű népdalgyűjtés filológus pontosságú módszerével készült, a zene- és kultúrtörténeti jelenetősége megkérdőjelezhetetlen.

1875-ben megválasztották a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává, a nyelv- és irodalomtudományok osztályába nyert beosztást, továbbá az Országos Közoktatási Tanács művészeti szakának egyik vezetője lett. Székfoglaló előadását folytatólagosan az év október 18-án és november 15-én olvasta fel „Művészet és nemzetiség” címmel kora két versengő mozgalmának: a művészeti kozmopolitizmusnak és a nemzeti művészetnek az ellentmondásos viszonyáról. Tudományos következtetéseit ekként foglalta össze: „most bevégezvén a zenei nemzetiség alkotórészeinek ismertetését, ha futólagosan visszapillantunk az előadottak főbb pontjaira, látni fogjuk: hogy a zene a szóköltészettől vette alakját; hogy az önálló hangszeres zene műformái is ez úton keletkeztek; látni fogjuk a metrikában és rhythmikában nyelvszerkezetileg, a harmóniában és tartalomban vérmérsékileg okvetlenül nyilvánuló nemzetiséget; látni fogjuk a nemzeti hangszerek s történelmi emlékü zeneművek másodrendű befolyását; látni fogjuk végre, hogy a különböző stílusok történelmi fejlődésében nemcsak a nemzetiségek igazolvák, hanem az össznemzetiségi vegyes stílus is a vérmérsék által nemzeti jelleget ölt; látni fogjuk tehát mindezek után, hogy a nagy szavakkal hangoztatott kozmopolitizmus csak elemileg képzelhető, s már a népeletben tett legelső nyilvánulása alkalmával kezdődik nemzetivé alakulása”. Az Akadémián 1882-ben két beszéde is elhangzott, amelyek nyomtatásban is megjelentek, mindkettőben újabb adalékokat szolgáltatott a magyar zene történetéhez, így többek között Bakfark Bálintra és a lantművészetre, illetve Esterházy Pál *Harmonia Caelestis*-ére hívta fel a figyelmet. Az 1875-ben elhunyt pályatársa, Mátray Gábor felett ő tartott emlékbeszédet.

Az Országos Közoktatási Tanácsban bizonyára hasznát vette egykori jogi tanulmányainak, mivel miniszteri rendeletek véleményezése, utasítások és tantervek előkészítése, tankönyvek, taneszközök bírálata, valamint vizsgálatok, jelentések ellenőrzése, értékelése volt a feladata.

Bartalus István a tudósi munkája és eredményei mellett zenepedagógusként is jelentős tevékenységet fejtett ki. A már említett oktatói működését követően 1869-ben a Magyar Állami Tanítóképző Intézet (a „budai Paedagogium”) tanára lett, ott a művészeti szakcsoportot vezette, abban az „iskolakomplexumban”, amely – a hazai népoktatási reformra is tekintettel – a dualizmus időszakának egyik legjelentősebb magyarországi oktatási intézménye volt.

1899. február 9-én tért örök nyugalomra Budapesten. Polihisztori, sokrétű munkásságának folytatói között olyan neves személyiségek említendők, mint Sztankó Béla, Kodály Zoltán és követőik.

Fontosabb tudományos művei

Szerény szózat a magyar tudományos Akadémiához. In: Zenészeti Lapok. 1861/15. szám. 113–116.; *Troubadourok s jongleur-ök.* In: Koszorú. 1863. I/2. 10., 11., 12. szám. 217–220., 241–244., 265–267.; *A magyar zene története.* In: Budapesti Szemle. 19. kötet (Pest, 1864.), 215–243., 20. kötet (Pest, 1864.), 381–434.; *Magyar Orpheus. Vegyes tartalmú zenegyűjtemény. XVIII–XIX. század.* Pest, 1869.; *Magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században.* Pest, 1869.; *Jelentése a felsőausztriai kolostoroknak Magyarországot illető kéziratairól és nyomtatványairól a Magyar Akadémiához.* Pest, 1870.; *101 magyar népdal.* Pest, 1861.; *Finn dalok Collan K. és Lagi R. helsingforsi gyűjteménye dallamaiból, zongorára írta B. I.* Pest, 1864.; *Jelentés magyar népdallamok gyűjtéséről.* In: A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Új folyam, VII. kötet. Pest, 1872. 196–211.; *Magyar Népdalok. Egyetemes Gyűjtemény, I–VII.* Budapest, 1873–1896.; *Emlékbeszéd Mátray Gábor l. tag felett.* Budapest, 1877.; *Vázlatok a zene történetéből. Az ó- és középkori zenetörténelem vázlata.* Budapest, 1877.; *Adalékok a magyar zene történelméhez. Bakfark Bálint lantvirtuóz és zeneköltő és Esterházy Pál egyházi zenekölteményei.* Budapest, 1882.; *Újabb adalékok a magyar zene történelméhez.* Budapest, 1882.; *A zeneköltészet elemei és műformái.* Budapest, 1883.; *A magyar egyházak zenéje a XVI. s XVII. században.* (Székfoglaló) In: A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Új folyam, IV. kötet. Pest, 1870. 77–107.; *Művészet és nemzetiség.* (Székfoglaló.) Budapest, 1876.; *A magyar palotás zene és a népdalok.* In: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország I. kötete. Budapest, 1888. 363–386.; *Az egyházi zene.* In: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország III. kötete. Budapest, 1893. 379–391.

Felhasznált szakirodalom

- DARAGÓ RITA LAURA: Bartalus István munkássága a 19. századi magyar zenetörténeti kutatás és zenepedagógia tükrében. In: Tanulmányok a tudós tanárképzés műhelyeiből. Szerk.: Károly Krisztina, Perjés István. = Diszciplínák tanítása – a tanítás diszciplínái, 1. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2015. 276–296.
- MENICH ANTAL: Bartalus István. In: Orbók Mór (szerk.): Paedagogiai Plutarch. Jelesebb paedagogusok, kiválóbb tanférfiak arckép- és életrajzgyűjteménye, tekintettel a magyarokra. I. kötet. Pozsony, 1887. 255–262.

- RICHTER PÁL: A 200 éves Magyar Tudományos Akadémia és a népzene kutatás.
In: Magyar Tudomány. 2025/2. 245–255.
- SZ. FARKAS MÁRTA: Bartalus István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.
- SZINNYEI JÓZSEF: Bartalus István. In: Uő.: Magyar írók élete és munkái. 1. kötet. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest, 1891. 627–630. hasáb.
- SZŐNYINÉ SZERZŐ KATALIN: Bartalus István, Arany János „koszorús” zenészbarátja. In: Parlando. Zenepedagógiai Folyóirat. 2017/2. szám. [1–13.]
- <https://www.parlando.hu/2017/2017-2/Szonyine-Arany-Bartalus.pdf>
- SZŐNYINÉ SZERZŐ KATALIN: Szemelvények a Zenészeti Lapok (1860–1876) és Erkel Ferenc kapcsolatának történetéből. In: Valóság. 2021/2. szám. 85–107.
- TÖRÖK ISTVÁN: A kolozsvári Ev. Ref. Collegium története. Kiadja a Collegium elöljárósága. Kolozsvár, 1905.

Dr. Antal Tamás, egyetemi tanár
SZTE Állam- és Jogtudományi Kar
Európai Jegtörténeti Tanszék
email: antalt@juris.u-szeged.hu